

УДК 811.161.2–81'373.611

І. М. Демешко

Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка

**МОРФОНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА
НЕОЛЕКСЕМ-ДЕВЕРБАТИВІВ
У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ**

У статті розглянуто морфологічні особливості неолексем-девербативів у сучасній українській літературній мові, виявлено різну продуктивність агентивних суфіксів у віддієслівних іменниках в українській і російській мовах, визначено морфологічні явища характерні для віддієслівних новотворів, виявлено морфологічні моделі.

Ключові слова: морфологія, модифікація морфем, девербативи, морфологічні зміни, морфологічні позиції, морфологічні моделі.

В статье рассмотрены морфологические особенности девербативов субстантивного блока в современном украинском языке, выявлена разная производительность агентивных суффиксов в отглагольных существительных в украинском и русском языках, определены морфологические явления, характерные для отглагольных новообразований, выявлены морфологические модели.

Ключевые слова: морфология, модификация морфем, девербативы, морфологические изменения, морфологические позиции, морфологические модели.

The article deals with the morphological peculiarities of substantives derived from verbs in modern Ukrainian language. Different productivity of agent suffixes in Ukrainian and Russian nouns is revealed. The analysis of morphological phenomena typical for new verbal nouns is given, morphological patterns are established.

Key words: morphonology, morpheme modifications, deverbatives, morphonological changes, morfonological positions, morfonological models.

Останнім часом актуалізується морфологічний аспект вивчення неолексем з огляду на високу продуктивність окремих словотвірних і морфологічних типів, морфологічних моделей нових слів у сучасній українській літературній мові, зокрема неолексем-девербативів. Увагу вчених привертає насамперед словотвірний статус розгляданих похідних, їхня дериваційна будова. Словотвірно-інноваційним проблемам протягом останніх років були присвячені праці О. А. Земскої, І. С. Улуханова, О. С. Кубрякової, Н. О. Янко-Триницької, Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловської, О. О. Тараненка, О. А. Стишова, В. П. Олексенка, А. М. Нелюби, В. П. Изотова, С. В. Ільєсова, О. О. Лукашанця, Л. В. Рацибурської, Т. В. Попової, Л. П. Кислюк, О. П. Єрмакової, Л. І. Плотнікової, Н. А. Ніколіної, О. В. Петрухіної, В. Г. Фатхутдинової, І. Онхайзера та інших учених. Дослідження морфологічних особливості віддієслівних новотворів субстантивного і ад'єктивного блоків в сучасній українській мові як мікросистеми, що склалася в процесі еволюції мови, має значний теоретико-пізнавальний і практичний інтерес.

Неологічний бум у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. відображений у ЗМІ, публіцистиці, літературній критиці, художніх творах, котрі досить швидко реагують на зміни в суспільному житті. Основним джерелом поповнення виступає

розмовний словотвір і okazіональні новотвори. Мовознавці звертають увагу на домінування пейоративно-експресивної лексики.

Українська дериваційна система має потужний потенціал для творення інновацій, зокрема субстантивного блоку. Зміна статусу української мови в кінці 80-х–90-х років ХХ ст. стала імпульсом для активізації дериваційних процесів.

У творенні інновацій домінувальним виступає морфологічний спосіб словотворення. О. А. Стишов зазначає, що „високою продуктивністю в іменниковому інноваційному словотворі відзначається суфіксальний спосіб (засвідчено понад 40 % його дериватів)” [7, с. 123].

Словотвірна система української мови становить собою дві великі підсистеми. Усі похідні української мови в залежності від кореневої (основної) чи формантної спільності діляться на дві групи. Першу утворює коренева (основна) співвідносність похідних – словотвірні гнізда і їхні конституенти: словотвірні парадигми, ланцюжки й пари; друга базується на формантній співвіднесеності, до якої належать словотвірні типи і категорії. Кожне похідне слово, що входить до словотвірного гнізда, має унікальне лексичне значення, характеризується індивідуальним набором похідних. Саме в ньому простежується вся мовна динаміка. В. Г. Фатхутдинова зазначає, що похідне слово як номінативний знак опосередковано фіксує в собі уявлення й етнокультурні образи людини про оточуючий його універсум [10, с. 134].

На сучасному етапі розвитку української словотвірної морфології спостерігаємо систематизацію словотвірних одиниць на нових концептуальних засадах. В україністиці недостатньо активно використовуються методи структурної лінгвістики, тому необхідно звернути увагу на динамічне моделювання дериватів, враховуючи при цьому творення інноваційних дериватів.

У мовознавстві 70-х–80-х років ХХ ст. проблеми морфології порушувалися при вивченні закономірностей словозміни і словотворення в працях І. І. Ковалика, Л. Е. Калнинь, Ж. Ж. Варбот, Ю. Г. Панкраца, Т. В. Попової, Н. Ф. Клименко, В. О. Горпинича, К. Г. Городенської та ін. У кінці 80-х–90-х років з'являються праці, присвячені питанням морфології в системі іменників (Л. О. Кондакова) і морфології словозміни дієслів української мови (Л. І. Комарова, І. В. Козленко), словотвірної морфології української мови (М. В. Кравченко), морфології польської (Р. Ляковський, К. Ковалик, С. М. Толстая), російської (Л. П. Катлицька, О. О. Потехіна, І. Б. Іткін, Г. М. Потапова), білоруської (Л. О. Гадуйка) мов, проблемам діахронічної і синхронії морфології германських мов (В. О. Мигачов, Т. В. Колосова), проблемам фонології і морфології аглютинативних мов (В. І. Золхоєв). На початку ХХ ст. з'являються праці, присвячені дослідженню морфологічної структури відіменникових словотвірних гнізд української мови (М. Ю. Федурко), динамічних процесів морфологічних моделей відприкметникового словотворення української мови (Г. В. Пристай), морфології словозміни і словотворення білоруської мови (В. П. Русак), морфології башкирської (Г. Р. Абдуліна), монгольської мов (С. О. Крилов).

Метою статті є дослідження синхронного опису морфологічних закономірностей словотворення віддієслівних новотворів з аналізом морфологічно релевантних ознак словотворчих морфем. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) дослідити морфологічні особливості віддієслівних новотворів субстантивного і ад'єктивного блоків в сучасній українській мові; 2) виявити продуктивність агентивних суфіксів у віддієслівних похідних в українській і російській мовах; 3) визначити

морфологічні явища й продуктивні морфологічні моделі характерні для віддієслівних новотворів; 4) встановити морфологічні позиції релевантні для віддієслівних інновацій субстантивного і ад'єктивного блоків.

Матеріалом дослідження слугують понад 530 віддієслівних інновацій субстантивного та ад'єктивного блоків, які отримані способом суцільної вибірки зі словника „Лексико-словотвірні інновації (1983–2003)” / [уклад. А. Нелюба] (2004), словника „Лексико-словотвірні інновації (2004–2006)” / [уклад. А. Нелюба, С. Нелюба] (2007), додатка „Нові слова” // О. А. Стишов Українська лексика кінця ХХ століття: (На матеріалі мови засобів масової інформації) (2005), словника „Лексико-словотвірні інновації”. 2010–2011 / [уклад. А. Нелюба]; картотеки узуальної та оказіональної лексики української мови, складеної шляхом вибірки з друкованих засобів масової інформації, текстів художньої літератури.

Інноваційні утворення поповнюються за рахунок дериваційних засобів, характерних для українського словотвірної системи, і при цьому активізуються наявні в українській мові дериваційні типи і морфологічні моделі.

Віддієслівні новотвори вживаються переважно на позначення: 1) назв осіб: *відроджувальник, впроваджувач, грантодавець, державолюбець, апелювач, зілювач, пожертвувач, пильнувач, паркувальник, перегінник, рекламолюб* [5, с. 73], *голодянин, виструнченець* (особа, яка виструнчилася) [Там само, с. 15]; 2) опредметнених дій (станів): *легітимізація, лобіювання, космополітизація, всезрівнялівка, трубоподіл, почутини, кортячка* (опредметнена дія (процес), названа дієсловом *кортіти*) [Там само, с. 42], *словотеча*; 3) конкретних понять: *рубанець*: *Кодовані рубанці* (титри до сюжету) [Там само, с. 75], *тріпология*; 4) абстрактних понять: *доносизм* (явище, засноване на доносах, пов'язане з доносами) [Там само, с. 25], *затулини* (обряд, пов'язаний з дією (процесом), названою дієсловом *затулити*): *На роти затуліних Є у нас затулини* (В. Простопчук). Згадуєш телебалаканину напередодні: „У Брюсселі zostалися задоволеними оглядинами”. ... *Наширошуєш вуха. Себто визначаєш на слух. Хочеш бути задоволеним ще й почутинами* (Є. Дудар). <...> *десь там задіяне пустослів'я, і словотеча розважлива, і настирність нещирих дорадників, і відданих, непрошених ворогів* <...> (Ю. Боярунець). *Словом, усі дивляться на цю, явно ворожу незалежній самостійній соборній Україні камарилью, слухають її про вокативну тріпологию і пропускають повз вуха* (Є. Дудар).

У лінгвістичній літературі визначають два різновиди неологізмів: загальномовні і стилістичні (оказіоналізми). Ю. А. Зацний вважає, що, крім цих двох основних різновидів інновацій, для вираження нових понять, досить типовими є випадки, коли та сама нова річ, те саме нове явище має не одну назву, а декілька [1, с. 13]. Пор. *дульцифікація – підсолоджування; прерогатива – перевага; рекетир – вимагач, стрижений жарг.* (субстантивоване); *сорбент – вбирач, поглинач*. Таким чином, синонімія виступає також джерелом творення інновацій.

В українській мові словотвірну парадигму віддієслівних інновацій субстантивної зони на позначення діяча формують питомі суфікси **-ник** (**-івник**, **-льник**), **-ець** (**-івець**, **-анець**, **-енець**), **-ач**, **-тель** **-ун** та форманти іншомовного походження **-ант**, **-атор** (**-ізатор/изатор**): *відкріпник, державобудівник, пікетувальник, закликальник, тусівник, програвець, утримувач, зарплаточекач, довіритель, приватизатор*; опредметненої дії (стану) формують питомі форманти **-нн-**, **-енн-**, нульовий суфікс, а також суфікси іншомовного походження **-ізацій-/изацій-**: *пролонгування, роздержавлення, напруг, легітимізація*. О. А. Стишов зазначає, що „активне творення і функціонування іменників – назв абстрактної дії є

характерною ознакою інтелектуалізації української мови, впливу на лінгвальну практику сучасної публіцистики, наукового стилю” [7, с. 133].

Словотвірну парадигму віддієслівних інновацій ад’єктивного блоку формують суфікси **-м-**, **-н-**: *все полонити – всеполоні́мий*: „<...> колись звитяжна, необорна, незора – зоряна, не посмертна, вражена відчуттям відродження у всеохопній, **всеполонимій** симфонії Буття” (Ю. Боярунець); *не мовчати – немовчаний*: *Утіш, озовися немовчною лірою І ... хочеш – згуби, а хочеш – спаси* (О. Куликов).

Для дериватів-новотворів ад’єктивного блоку на **-ен-** характерний черезкроковий словотвір (пропущено незафіксовану ланку), без опори на системні дієслівні основи: *філологізація, доларизація, валютизація*; *чумак – „вчумачити” – вчумачений {к~ч}*: *Й скрипить розпеченим залізом На кризі неба – рідне слово, Вчумачене чумацьким возом І шаблі сизим ковом* (Г. Булах). Унаслідок дії черезкрокового словотвору з’явилися і віддієслівні похідні на позначення осіб жіночого роду: *запитати – „запитальник” – запитальниця* [5, с. 34], *крам знати – „крамознавець” – крамозна́виця* [Там само, с. 42].

Композити на позначення опредметнених дій (станів), абстрактних і конкретних понять становлять продуктивні дериваційні типи із суфіксами **-н'н'-**, **-ен'н'-**, **-ець**, нульовим суфіксом, **-н'-**, **-н-**: *україновиховання, дра́нгання, етнодержавотворення, світлолюдотворення, узасаднення, державолюбець, державочинець, міллотворець, зеленоїд (особа, яка має долари), ряснопод, нафторозлив, горлодерня (про Верховну Раду), нарцисоуражений: Тож Україна в період світлолюдотворення не була винятком* (Є. Дудар). *Коли я вже був студентом і практикував в журналі „Перець”, то з приводу цього дра́нгування надрукував мініатюру* (Є. Дудар). *Де ж ви, бідні серцем багачі, товстосуми, зеленоїди-олігархи?* (Літературна Україна. – 27 листопада. – 2011. – с. 4). *Ряснопод її книжок в активній фазі. І слава Богу: хай і далі друкується* (Літературна Україна. – 30 жовтня. – 2011. – с. 3). *А що ж ми? Де ж наші державотворчі, державочинці, державолюбці?* (Є. Дудар). *У тій горлодерні повно себелюбців, кожне слово яких лицемірство, а кожен рух – крок до грабунку...* (О. Сенчик). <...> *благий образ україномрійного патріотичного романтика, в силу наївності й чистоти децю відірваного від брудних політичних реалій, почав розсипатися просто на очах* (Країна. – 3 листопада. – 2011. – с. 3.). *Бо Україна моя і „моя нація” вже не входили у пріоритети. Бо вже все було закросне на собі, нарцисоураженому* (Літературна Україна. – 27 жовтня. – 2011. – с. 3.).

У творенні девербативів граматичний, словотвірний, лексичний, етимологічний, евфонічний чинники виконують супровідну роль, однак при цьому вкрай важливо враховувати морфонологічний чинник: *Двоповерховий сучасний дім з вежкою та сантабарбарівськими (р/р') колонами був огороджений {д~дж} півторакілометровим муром і обладнаний системою стеження* (О. Думанська). Необхідно зазначити, що й у творенні нових слів (пор., *Санта Барбара сантабарбарівський {р~р'}*) продуктивною є морфонологічна позиція палаталізації, для якої характерний досить широкий діапазон дії і створені відповідні умови для її застосування.

Прості і складні віддієслівні деривати в сучасній українській літературній мові творяться за певними словотвірними і морфонологічними моделями, типами, класами, при цьому необхідно враховувати морфонологічні особливості при творенні девербативів (усічення, вокалічні і консонантні альтернативі, інтерференцію, нарощення, модифікацію наголосу. Проведений аналіз слугує

підтвердженням того, що лінійні перетворення дієслівної основи, крім усічення, часто поєднуються з чергуванням. Так, для віддієслівних новотворів субстантивного й ад'єктивного блоків характерним є усічення твірної основи: *апелювати – апелювач, вербувати – вербування, цілювати – цілювач, усушити – усушка, обробити – обробка, пожертвувати – пожертвувач, пильнувати – пильнувач, легітимізувати – легітимізація* та ін.

Аналіз лінійних перетворень дієслівної основи дає можливість вивчити механізм взаємоприсотування мотиватора і дериваційного засобу, для яких властиві різні морфонологічні засоби, оскільки дієслівна основа має вокалічний і консонантний різновиди.

Усічення має свої закономірності: усічення зазнають морфемні і фонемні структури, які не впливають на семантичне навантаження похідного і формують передумови для сполучуваності мотиватора із формантом.). Необхідно зазначити, що для позиції усічення актуальним є залучення членованих мотивувальних основ. У віддієслівних інноваціях субстантивного блоку на зразок *державознавець, огієнкознавець, товарознавець, енедознавець, мадоннознавець, некрополезнавець* формант **-вець** виник внаслідок нарощення лівої частини суфікса **-ець**. М. В. Кравченко зазначає, що „аломорф **-в/ець** з'явився за аналогією до іменників, мотивованих двома дієслівними формами – доконаного і недоконаного виду. Такі деривати морфонологічно поєднуються з формою недоконаного виду із суфіксом **-ва-**” [3, с. 205]. Тому в композитних девербативах з компонентом *-знавець* аломорф **-в/ець** з'явився за аналогією до віддієслівних іменників, які утворені від дієслів недоконаного виду, оскільки ця дієслівна форма знаходиться в сильній морфонологічній позиції по відношенню до форманта **-ець** (*податкодавець, спонсор-жертводавець*). О. А. Земська сегмент **-в-** розглядає як інтерфікс [2, с. 113]. Урахування особливостей фінальної морфонеми дає можливість виявити характер консонантних альтернатив або використання розширених словотворчих суфіксів **-івець** (**-овець**) (*руніврівець, розшуковець*).

В українській мові для девербативів субстантивного, ад'єктивного, вербального блоків на **-ен'н'-, -ен-, -но** характерні такі морфонологічні альтернативи: {в~вл} (132): *віправити – віправлення, віправлений, віправлено*; {п~пл} (56): *закріпити – закріплення, закріплений, закріплено*; {б~бл} (47): *оздббити – оздоблення, оздоблений, оздоблено*; {м~мл} (34): *оформити – оформлення, оформлений, оформлено*; {ф~фл} (3): *розграфити – розграфлення, розграфлений, розграфлено*; {д~дж} (163): *заощадити – заощадження, заощаджений, заощаджено*; {ст~шч} (71): *хрестити – хрещення, хрещений*; {т~ч} (43): *сплатити – сплачення, сплачений, сплачено*; {к~ч} (17): *приректі – приречення, приречений, приречено*; {г~ж} (13): *відобразити – відображення, відображений, відображено*; {с~т} (6): *переплесті – переплетення, переплетений, переплетено*. Для девербативів субстантивного, атрибутивного і вербального блоків на **-ен'н'-, -ен-, -но** продуктивні ММ „Ут + Р/Р1 + Ао” (272), „Ут + С//С + Ао” (324).

У творенні похідних іменників на **-ін'н'-** зі словотвірним значенням узагальненої опрідметненої дії (процесу), найчастіше використовуються такі морфонологічні засоби як усічення, консонантні альтернативи та зміна наголосу (ММ „Ут + С//С' + Ао”) (129), „Ут + Р/Р1 + Ао” (4): {р~р'} (40): *варити – варіння, творити – творіння, парити – паріння*; {д~д'} (28): *садити – садіння, щадити – щадіння*; {л~л'} (16): *смалити – смаління, в'ялити – в'яління*; {с~с'} (13): *гасити – гасіння, косити – косіння*; {з~з'} (10): *везти – везіння, гризти – гризіння* (м~мл) (2):

томіти – *томління*, *корміти* – *кормління*, *сурміти* – *сурмління*; {в~вл'} (2): *правіти* – *правління*, *поживіти* – *поживління* та ін.

Ці ж морфологічні явища відбуваються й у творенні композитів девербативів-інновацій, але чергування носить нерегулярний характер: *аудіопослання*, *бісероплетіння*, *відеорозповсюджувач*, *грантодавець*, *довкладення* (в банк), *законовиконавець*, *зарплаточекач*, *ендопротезування*, *каволюб*, *мікрокінознімання* – *макрокінознімання*, *мікрокінознімання* – *макрокінознімання*, *макроліквідація*, *масажонавчання*, *мемуаротворчість*, *міфоспоживання*, *паркетшліфування*, *першозахоплення*, *самонакручування*, *самоошукування*, *словоборство*, *слухопротезування*, *стіноруйнування*, *тарифоутворення*, *тепловибух*, *теплошумоізоляція*, *тусівник*; *елітовихований*, *законослухняний* та ін.

Таким чином, в українській мові морфологічні альтернації характеризуються систематичними закономірностями: кожний приголосний чергується не з будь-яким приголосним, а з певними приголосними або з декількома приголосними (*зубний* + л). Консонантні альтернації розширюють валентні властивості словотворчих морфем, роблять можливим утворення похідних будь-якої дериваційної структури.

Дослідження морфологічних моделей девербативів-неолексем субстантивного й ад'єктивного блоків дають можливість зробити висновок, що найбільш регулярні морфологічні моделі (ММ „Ут + Ас”), для якої характерне усічення тематичного форматива і наголошений суфікс.

Наведені приклади переконують у тому, що кожна морфологічна модель має узагальнювальний характер. Морфологічні моделі мають різні набори морфологічних перетворень і характеризуються регулярністю і продуктивністю (широким діапазоном дії). Історично склалося, що український дієслівний корінь – відкрита структура, тому при творенні похідних іменників у всіх випадках відбувається усічення дієслівної фінали, також на межі морфем можуть відбуватися й інші морфологічні явища: консонантні альтернації, (вокалічні – у кореневій морфемі), модифікація наголосу, інтерфіксація. Врахування акцентних позицій дає можливість зробити висновок, що переважна більшість іменних і дієслівних суфіксів не індіферентна щодо наголосу. Так, іменникові суфікси *-ник*, *-ій*, *-ач*, *-ар*, *-ун*, *-атор* (*-ізатор* / *-изатор*), *-ізацій*- / *-изацій*- тематичні формативи *-ува*-, *-і* мають високу акцентну потужність.

Зміни на морфемному шві відбуваються при взаємодії кореневої (основної) морфеми із суфіксальною за наявності відповідних умов, які становлять морфологічну позицію. Суб'єктами морфологічних трансформацій частіше виступають суфіксальні морфеми. С. М. Толстая, досліджуючи морфологічні позиції словозмінних дериватів у польській мові, пропонує виділяти чотири типи позицій: 1) амбівалентні (нульові) позиції; 2) позиції, що вимагають палатального ступеня наступного приголосного; 3) позиції, що вимагають йотованого ступеня наступного приголосного (палаталізовані позиції); 4) позиції, що вимагають твердого ступеня приголосного (депалаталізовані позиції) [9, с. 89].

Для новотворів субстантивного та ад'єктивного блоків переважають амбівалентні (нульові) морфологічні позиції (формант не впливає на кінцевий приголосний основи): *позиціонувати* – *позиціонування*, *ліризувати* – *ліризування*, *розлюднити* – *розлюднення*; *зафундувати* – *зафундуваний* (ознака за дією, виконуваною фундацією – започаткування) [5, с. 42], *змаргіналізувати* – *змаргіналізований*. Для відіменникових і відприкметникових дериватив-інновацій субстантивного блоку характерні амбівалентні позиції (*середина* – *серединець*,

прогресист – прогресистка), позиції палаталізації (у дериватах на *-ість, -івець, -ї-, -ат-, -івськ-*) (*недовизначений – недовизначеність, Штати – штатівець, цифр(а) – циферя, в'юн – в'юнята, Євросоюз – євросоюзівський, СНД – СНДівський*), депалаталізації (у дериватах на *-ен'-*) (*вождь – вожденя*).

На сучасному етапі розвитку лексику української мови помітна зміна словотвірних зразків оформлення похідних, пов'язана з активною тенденцією його націоналізації. Спостерігається тенденція до обмеження невластивих структурі української мови словотвірних засобів (пор. суфікси *-чик, -щик* (*апаратчик – апаратник, донощик – доносник, збутчик – збувач, завідуючий – завідувач*). Девербативи на позначення діяча на *-ник, -щик* (*-чик*) / *-льщик* утворюються від основ дієслів доконаного і недоконаного виду, що зумовлено морфологічними змінами – усиченням видового показника дієслова. А. В. Мамрак вважає, що здатність префіксальних дієслів позначати певні диференційовані процеси стимулює активність суфікса *-ник* щодо зв'язку з основами дієслів доконаного виду [4, с. 48]. Девербативи на *-ач* на позначення особи за родом занять чи професією утворюються від основ дієслів недоконаного виду.

У сучасній російській мові суфікс *-щик* (*-чик*) на позначення осіб демонструє високу продуктивність: рос. *тирищик, переговорищик, тусовищик*. У сучасній українській мові похідні із суфіксом *-щик* (*-чик*) / *-льщик* на позначення діяча лексично обмежені і становлять непродуктивний тип у сучасній українській мові. Появу іменників даного типу в пам'ятках української мови фіксують лише з XVI ст. у складі запозичень із російської мови (напр., *прикажчик, зборищик*) [6, с. 61], що з'явилися внаслідок міжмовних контактів. Уживання суфікса *-щик* (*-чик*) є порушенням словотвірної норми, їм відповідають іменники на *-ник* / *-льник, -ач*: *розмітчик – розмітник, закройщик – закрійник, носильщик – носильник, вертольотчик – вертолітник, переводчик – перекладач*. Проте деякі девербативи із суфіксом *-щик* (*-чик*) / *-льщик*, які не мають українських відповідників, і зараз функціонують в українській мові: *лотчик, гонщик, зломщик*.

В українській мові формант *-ник* / *-льник* набуває продуктивності у творенні віддієслівних іменників на позначення діяча: *протестувальник, перевіральник, відпочивальник, голодувальник*. При цьому відбувається витіснення субстантивованих дієприкметників на *-чий* (пор., рос. *протестующий, проверяющий, отдыхающий, голодающий*). З метою усунення калькованих форм типу *завідуючий, командуючий* у сучасній українській мові набуває активності формант *-ач*: *завідувач кафедри, а не завідуючий кафедрою, командувач*. Цей формант вживається і в девербативах типу *користувач, пошукувач, здобувач* (пор., рос. *пользователь, соискатель*). Таким чином, на сучасному етапі агентивні форманти *-ник* / *-льник, -ач, -щик* (*-чик*) / *-льщик* мають різну продуктивність в українській і російській мовах.

При цьому простежується тенденція до використання власне українських лексичних одиниць, утворених на базі питомих дериваційних засобів. А. А. Таран, як приклади дії цієї тенденції, виділяє такі: 1) оновлення лексику усунення іменників-назв осіб із суфіксами *-чик* / *-щик* на користь *-ник, -івець*, рідше *-іст*: *інтернетник* замість *інтернетівець, піарник* замість *піарівець, рекламник, рекламіст* замість *рекламищик*; 2) обмеження віддієслівних іменників із процесуальною семантикою, утворених за допомогою суфікса *-к(а)* за рахунок розширення сфери функціонування словотвірної моделі на *-н'н'(а)*: *вербування, з'явлення, поява, автопаркування, усушка, обробка*; 3) заміна активних дієприкметників віддієслівними іменниками із суфіксами *-ник, -льник*:

виступальник, виступовець (замість *виступаючий*), *пікетувальник, пікетник* (замість *пікетуючий*) та віддієслівними й відприслівниковими прикметниками: *навколишній, довколишній* (замість *оточуючий*), *чинний* (замість *діючий*), *наявний* (замість *існуючий*); 4) у дієсловах активізується вживання форм без інтерфіксів **-ур / -ір**: *масажувати* (замість *масажирувати*), *продюсувати* (замість *продюсирувати*), *режисувати* (замість *режисирувати*), *маршувати* (замість *марширувати*). А. А. Таран зазначає, що такі заміни набувають системного характеру, спираються на активні словотвірні моделі в сучасній українській мові й усувають із лексики номінації, які порушують словотвірні норми [8, с. 132].

Форманти іншомовного походження **-ант, -атор (-ізатор), -ер, -ізаці-** / **-изаці-** поєднуються з усіченими дієслівними основами (при цьому усічення зазнає тематичний форматив **-ува**). Девербативи іншомовного походження на позначення діяча утворюються від основ дієслів недоконаного і доконаного виду. Для похідних зазначеного типу продуктивною є четверта акцентна позиція (наголос переходить з тематичного форматива **-ува-** на словотвірчий формант): *номінувати – номінант, підписати – підписант, голографувати – голографізатор, денаціоналізувати – денаціоналізатор, адаптувати – адаптер, політизувати – політизація, варваризувати – варваризація* та ін.

Інвентар формальних трансформацій на морфемному стику переконує в тому, що кожній частині мови властивий свій набір дериваційних засобів, які відрізняються семантично і структурно, а тому і морфонологічні зміни на морфемному стику не тотожні.

Невичерпним джерелом з'яви мовних інновацій стають okazіоналізми, у яких також простежуються морфонологічні трансформації: усічення дієслівної фінали, зворотні консонантні альтернативи, модифікація наголосу: *пружити – пруг* Ø {ж~г} (консонантні зворотні чергування): „<...> *Де під орлами Риму виростили Священним пругом дотиків струнких Навік опанцеровані народи*” (Є. Маланюк); *натрудити – натрудження* {д~дж}: „<...> *А вже несуть тобі прийдешність люди, – Нових натруджень родиться хорал*” (П. Мах); *цвісти – цвітінь* {с~т'}: „<...> *А для нього не світяться води І не мила цвітінь на землі*” (П. Мах).

Унаочнення морфонологічного чинника в процесі словопородження дає можливість вивчити валентні особливості формантів сучасної української мови. Для сполучуваності основи-мотиватора та словотвірчого форманта визначальними є дериваційна спроможність твірної основи, а також потенції, що відображені у кількісних і семантично відмінних блоках похідних.

Аналіз морфонологічних особливостей віддієслівних новотворів дає можливість зробити такі висновки:

1. При творенні девербативів в українській мові, зокрема віддієслівних новотворів субстантивного та ад'єктивного блоків, використовуються такі механізми: вокалічні і консонантні альтернативи, усічення дієслівної фінали, нарощування суфіксальної морфеми, модифікація наголосу.

2. Агентивні суфікси у віддієслівних похідних в українській і російській мовах мають різну продуктивність.

3. Морфонологічні зміни, що супроводжують творення девербативів-інновацій, крім усічення, виявляють меншу регулярність.

4. Віддієслівні новотвори субстантивного та ад'єктивного блоків утворюються за типовими морфонологічними моделями і роблять можливим творення похідних будь-якої дериваційної структури, збагативши інноваційні ресурси лексичного фонду сучасної української літературної мови.

5. Для віддієслівних інновацій субстантивного й ад'єктивного блоків характерні позиції усичення і палаталізації.

Словотвірні гнізда і типи нових слів у сучасній українській літературній мові становлять собою ментально марковані одиниці і відіграють важливу роль у формуванні мовної картини світу українського народу.

Перспективу подальшого дослідження словотвірної морфології девербативів убачаємо у встановленні морфологічних класів віддієслівних словотвірних гнізд, визначенні різновидів морфологічних структур у межах кожного класу.

Умовні скорочення

{ } – морфологічний запис; ~ – символ чергування в морфологічному записі; С – консонантна тверда передньоязикова приголосна; С' – консонантна м'яка передньоязикова приголосна, Р – лабіальна, РІ – результат консонантної альтернативи (лабіальна + л); Ун – усичення наголошеної дієслівної фінали, А – зміна наголосу (Ат – наголошений тематичний форматив, Ао – наголошена твірна основа, Ас – суфіксальний наголос).

Бібліографічні посилання

1. **Зацний Ю. А.** Розвиток словникового складу англійської мови в 80-і–90-і роки ХХ століття: автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.04 / Ю. А. Зацний. – К., 1999. – 32 с.
2. **Земская Е. А.** Современный русский язык. Словообразование / Е. А. Земская. – М.: Просвещение, 1973. – 304 с.
3. **Кравченко М. В.** Словообразовательная морфология современного украинского языка: дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 / Ин-т языковедения АН УССР / М. В. Кравченко. – К., 1990. – 260 с.
4. **Мамрак А. В.** Продуктивність словотвірних типів у сучасній українській мові (на матеріалі утворень з *-ник*) / А. В. Мамрак // Мовознавство. – 1982. – № 4. – С. 47–54.
5. **Нелюба А.** Лексико-словотвірні інновації. 2010–2011: [словник] / А. Нелюба, С. Нелюба. – Х.: Харківське історико-філологічне товариство, 2012. – 100 с.
6. **Нелюба А., Редько Є.** Лексико-словотвірні інновації. 2012–2013: [словник]. – [заг. ред. А. Нелюби] / А. Нелюба, Є. Редько. – Х.: Харківське історико-філологічне товариство, 2014. – 172 с.
- 7.
8. **Словотвір** сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – 406 с.
9. **Стишов О. А.** Основні тенденції словотвору в мові українських засобів масової інформації // Українська лексика кінця ХХ століття: (На матеріалі мови засобів мас. інформації). – [2-е вид., переробл.] / О. А. Стишов. – К.: Пугач, 2005. – 388 с.
10. **Таран А. А.** Динаміка словотвірної норми в сучасній українській мові / А. А. Таран // Славянские языки и культуры в современном мире: Международный научный симпозиум: труды и материалы [сост. О. В. Дедова, Л. М. Захаров; под общим руководством М. Л. Ремневой]. – М.: МАКС Пресс, 2009. – С. 132.
11. **Толстая С. М.** Морфология в структуре славянских языков / С. М. Толстая. – М.: Индрик, 1998. – 318 с.

12. **Фатхутдинова В. Г.** Словообразовательные подсистемы русского языка в ментально-культурном аспекте / В. Г. Фатхутдинова // Славянские языки и культуры в современном мире : Международный научный симпозиум : труды и материалы [сост. О. В. Дедова, Л. М. Захаров; под общим руководством М. Л. Ремневой]. – М. : МАКС Пресс, 2009. – С. 134–135.